

UOT-811.512.162

Səhifə: 174-177

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.1.174>

Günəl Balakışiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
balakishiyevagunel888@gmail.com

AZƏRBAYCAN MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA “ŞİRVAN” TOPONİMİNİN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında toponimlərin semantikasi, epik abidələri diaxronik səviyyədə tədqiq etməyə, xalqımızın etnomədəni təfəkkürünü bərpa etməyə imkan verir. Onomastik lüğətin formalaşmasında xalq ədəbiyyatının rolu böyükdür. Adlar hər bir xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, düşüncə tərzini formalaşdıran əsas amildir. Məqalədə Şirvan toponimi təhlil edilir, onun etimologiyası, eləcə də adın mənşəyi ilə bağlı bir çox tədqiqatçıların fikirlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: dastan, toponim, semantika, onomastika, oykonim.

Giriş: Dastanlar bədii düşüncənin məhsulu olub, xalqın bir neçə əsrlik məişət həyatını, tarixini özündə ehtiva edir. “Dastan” eyni zamanda “boy”, “qol”, “qissə”, “nağıl” da adlandırılmış, zaman keçdikcə onun janr xüsusiyyəti başqa ədəbi nümunələrlə müqayisədə araşdırılıb öyrənildikcə o, spesifik xüsusiyyətlərə malik bədii nümunə kimi xalq ədəbiyyatında elə dastan adı ilə sabitləşmişdir. “Həmişə olmuş əhvalat, baş vermiş hadisə, tarixi həqiqət kimi” qəbul edilmişdir (Təhmasib, 1972: 61). Çoxəsrlik inkişaf tarixi xalqımızın qəhrəmanlıq mübarizəsini, vətənə, torpağa bağlılığını, azadlıq arzusunu, saf məhəbbət uğrunda dönməzliyini, ülvi duyğularını əks etdirir.

Onomastik leksikanın zənginləşməsində dastan janrının rolu danılmazdır. Xalq içində aşıqlar tərəfindən qoşulmuş dastanlar şeirlər, mahnılar əsasında bəzən də dastanlar ayrı-ayrı aşiq və şairlərin məhəbbət mövzusunda qələmə aldıkları şeirlər, xalq arasında gəzən rəvayətlər əsasında formalaşaraq, xalq məclislərində ifa oluna-oluna daha da təkmilləşərək xalqın tarixini, adət-ənənələrini, milli dəyərlərini, qiymətli dil vahidlərini qoruyaraq gələcək nəsillərə ötürməkdə geniş imkanlar yaratmışdır.

Mətləbim aydındır, möhtərəm ustad,
Bir niyyətlə Şəhri-Şirvana gəldim.
Ərənlərə bəlli diləyim mənə
Bir niyyətlə Şəhri-Şirvana gəldim (Həkimov, 1999:93).

Aşiq yaradıcılığının bütün gözəlliklərini və özəlliklərini özündə birləşdirən dastanlar, adətən “ustadnamə”lərlə başlayıb “duvaqqapma” ilə bitir. Son dövrlərə qədər Azərbaycan aşiq sənətində bir aşığın aşiq kimi tanınmasının, el arasında hörmət qazanmasının əsas amillərindən biri də onun dastan danışmaq bacarığının olması ilə ölçülür. Dastanı danışmaq hər bir aşiq üçün bir o qədər asan deyildir. Dastan söyləmək aşiqdən xüsusi məharət tələb edir. Dastan söyləyən aşiq ümumxalq danışq dilini gözəl bilməli, dastanı düzgün və məntiqli danışmalıdır ki, el şənliklərində ona qulaq asanlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilsin və rəğbət qazansın.

Dastan janrında xalqın həyat və məişətinin hər bir sahəsi əks olunduğu üçün burada onomastik vahidlərin bütün növlərinə rast gəlinir. Onlardan ən geniş yayılmış növü toponimlərdir. Dastanlarda əsasən real toponimlərə üstünlük verilir. Qeyri-real toponimlər isə çox az işlənir. Yəni dastanlarda baş verən hadisələr, qəhrəmanların getdikləri şəhərlər əsasən Azərbaycanla bağlı olub, real toponimləri əks etdirir. Məsələn, dastanlarımızda rast gəldiyimiz real toponimlərdən biri də Şirvan ərazisidir.

Şirvan – vətənimizin qədim tarixi ilə bağlı olan yer adlarından biridir. Şirvanın adı bir müddət Əli Bayramlı kimi dəyişmiş, lakin 2008-ci ildən Milli Məclisin qərarı ilə öz adı qaytarılmışdır. A.A.Bakıxanovun təbirincə desək, “Şirvan Qafqaz ölkəsinin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir.” (Əsgərov, 2010:163).

Azərbaycanımızın bəzi regionlarında bu toponimə rast gəlinir; məsələn, Bərdədə, Ağdamda Şirvanlı kəndi, Neftçalada, Şamaxıda Şirvan kəndi, Cənubi Azərbaycanda Şirvanədəh, Şirvanşahlı və s. Eləcə də, bir neçə xarici ölkələrdə, bu coğrafi ad mövcuddur: Türkiyədə Şirvan-Mazın yaşayış məntəqəsi, Türkmənistanda Şirvan şəhəri, Şirvanqala və s. göstərmək olar.

Sən bir xan qızısan, şan-şöhrətin var,
Könül baharısan, yüz zinyətin var.
Ol küllü Şirvanda çox hörmətin var,
Mənsə kasıb için-için ağlama (Həkimov,1999:88).

Həmçinin M. Nuriyeva yazır ki, vaxtilə, Türkiyənin bir sancağı olmuş Kərkükdə “Şirvanə” adlı bir şəhər olmuşdur (Əsgərov, 2010:176). Cənubi Azərbaycanın Xorasan məntəqəsində “Şirvan” adlı kənd haqqında da məlumat verilir. Şirvan əvvəllər bu şəhərin adı olmuş, sonralar bu ad tarixi vilayətə və düzə aid edilmişdir. Bu fikrə sübut olaraq, Ə. Vəliyevin “Azərbaycan toponimiyası” kitabında Cənubi Azərbaycanda Şirvan dərəsi oronimi, yenə həmin ərazidə “Şirvana” oykonimi haqqında məlumat verməsini göstərə bilərik.

Aşıq Taleh əgər məni arasan,
Bil, əzizim, Şəhri-Şirvana getdim.
Leyli olsam, vəfasız ki deyiləm,
Bil, əzizim, Şəhri-Şirvana getdim (Həkimov,1999:89).

Tarixin müxtəlif dövrlərində bu toponim fərqli şəkildə mənbələrdə öz əksini tapmışdır. IX-XIII əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində Şabran və Şamaxı şəhərlərinin arasında Şirvan şəhərinin adı da qeyd olunmuşdur. Şirvan adı yalnız Sasanilər dövründən başlayaraq çəkilir. Ərəb mənbələrində Şirvan, fars mənbələrində Şervan, Suriya mənbələrində Sirvan, Parfiya dövrünə aid Zərdüşt məbədinin kitabəsində Siran və ya Sauran variantında təsadüf edilməsi adın Sasanilərdən çox əvvəl mövcud olduğunu göstərir (Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti, 2007:304).

Toponimin semantikasına barədə isə fikirlər müxtəlifdir. Fars mənbələrində bu yerin Sasani padşahı Ənuşrəvanın adından götürüldüyü qeyd olunur. Bu fikrə Bakıxanov da istinad edərək qeyd etmişdir ki: “Şirvanı Sasani sülaləsindən olan Ənuşirəvani-Adil bina etmişdir, bu cəhətdən onun adı ilə tanınmışdır. ”Ənu” ləfzi çox işlənmək nəticəsində atılmışdır. Bəziləri deyirlər ki, Şirvanın əsli Şirvand, yəni şir olan yer olub, sonra Şirvan olmuşdur. Moisey Xorenskinin tarixində və Zendavesta kitabında Şerovaner deyə adlanır. Əmin-Əhməd “həft-iqlim” adlı əsərində deyir ki, Şirvan, əvvəllərdə bir şəhərin, sonra isə bir ölkənin adı olmuşdur”. (Bakıxanov, 2000:7).

Lakin bu fikri doğru hesab etmirik. Çünki farslar və ərəblər daim işğal etdikləri və öz hakimiyyətləri altında saxladığı torpaqların adlarını özəlləşdirməyə çalışır və hökmdarların adları ilə bağlayırdılar.

Şirvan toponiminin strukturasına görə “şir”, “şar” və “van” sözlərindən ibarət olub, “şir”, “qoçaq”, “cəsür”, “mərd”, “van” isə “yer” mənasını ifadə etdiyi də söylənilən fikirlərdəndir. Çünki dilimizin ilkin yaranışı dövründən sadədən (yəni təkhecalılıqdan) mürəkkəbliyə doğru inkişafını nəzərə aldıqda da bu fikir ağılabatan görsənir. Deməli, ilkin dövrdə “şir, şar” variantında yaranmışdır. Xalq etimologiyasına görə bu toponim “Şirlər diyarı” adlanır.

Eyni zamanda “şirə” və “van” hissələrindən ibarət mürəkkəb toponim kimi qiymətləndirilən “Şirvan” toponimində şirə sözünün mənası xüsusi vurğulanaraq bildirilir ki, bəzi kənd yerlərində qədim zamanlarda evlərin divarına çəkmək üçün xüsusi gillərdən istifadə edirdilər. Həmin gillər “şirə” adlanırdı. Bu fikrə əsasən, Şirvan toponimi “duru sulu yer”, yaxud “gilli diyar” mənasını verir.

Yardan pərişanam, candan qəmliyəm,
Dildən yaraliyam, güldən dərdliyəm,
Səndən xəcələm, çox gileyliyəm,
Məcnun etdi Şəhri-Şirvanlı məni (Həkimov, 1999:89)

Daha bir iddianı isə dilçi İzzət Abduləziz irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, Şirvan “şirə bənzər”, “şir çovdarı” deməkdir. Hətta bu toponimin Azərbaycan dilində “müxtəlif meyvə suları” mənasını verdiyi də qeyd olunur. Bundan əlavə “şir kimi döyüşənlərin məskəni” kimi də izah olunmuşdur (Bakıxanov, 2000: 76).

Dastanlarda bəzən yer adları fərqli şəkildə verilir. Nağıllarda olan yer adlarına bənzəyir. Belə ki, nağıllarda yer adları bəzən padşahların, qəhrəmanların adı ilə verilir: ““Abbas-Gülgöz Pəri” dastanından Gülgöz Pərinin yuxusuna diqqət yetirək: “...Qulluqçular Abbasa dedilər: – Bu küçə ilə getmək qadağandır. Bura Batmanqılıncın bacısı Pəri xanımın küçəsidir. Abbas dedi: – Mən bu küçə ilə gedəcəyəm” Azərbaycan dastanları. (Təhmasib, 1972:119).

“Qaçaqqlar baxdılar ki, bu haqq aşığdı. Bunnar Seydini buraxdılar. Seydi yola düşdü. Az getdi, çox getdi, Kazım paşanın şəhərinə çıxdı. Paşanın qızı Maral xanım səyahətə çıxmışdı” (Təhmasib, 2005:171).

Dastanların çoxvariantlılığı dastan qəhrəmanlarının adlarına təsir etdiyi kimi hadisələrin baş verdiyi məkanların adlarına da təsir edir. Məlumdur ki, “Əsli və Kərəm” dastanı bir sıra xalqlar içərisində çox geniş yayılmış, dəfələrlə Türkmənistan, Bolqarıstan, Ermənistan və Türkiyədə nəşr edilmişdir. Bundan başqa, dastana aid bəzi qoşmaların erməni və gürcü əlifbalı ilə yazılmış nümunələri də saxlanılmaqdadır. Nümunələrdən əldə olunan müxtəlif coğrafi adlar tədqiqatçı üçün maraqlıdır (Əliyeva, 2010: 41). Məs., dastanın Azərbaycan variantında:

Əsli elindən köçübdü,
Almalı dağdan keçibdi,
Daşbulaxdan su içibdi
Yenə Əsli köç eyləyib ” (Təhmasib, 2005:41).
İstanbul variantında:
Almalı tağdan aşmışdır,
Parmaq dərədən keçmişdir,
Qeysəriyə ulaşmışdır,
Bu gün Əsli köç eyləmiş. (Təhmasib, 2005:427).

Nəticə: Ümumiyyətlə, öz işləkliyinə görə aşıq yaradıcılığında, məhəbbət dastanlarında antroponim və toponimlər daha çox üstünlük təşkil edir. Bu da həmin janrların spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında toponimlərin semantikasi epik abidələrin diaxron səviyyədə tədqiqinə şərait yaradır və mifdən eposa, eposdan dastana gələn tarixi proses xalqımızın etnik-mədəni təfəkkürünü bərpa etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti İki cildə, II cild. Bakı: 2007, Şərq-Qərb, 304 s.
2. Bakıxanov A.A. Gülistani-İrəm. Bakı: 2000, Minarə, 224 s.
3. Əliyeva R. Folkorda Onomastika məsələləri. Bakı: 2010, Uğur, 144 s.
4. Əsgərov N. Azərbaycan makrotoponimləri. Bakı: 2009, Elm və təhsil, 486 s.
5. Əsgərov N. Adın tarixi, tarixin adı. Bakı: 2010, Elm və təhsil, 279 s.
6. Həkimov M. Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə-əsatir və nağıl deyimləri. Bakı: 1999, Maarif, 296 s.
7. Təhmasib M. H. Azərbaycan Xalq dastanları (Orta Əsrlər). Bakı: 1972, Elm, 397 s.

8. Təhmasib M. H. Azərbaycan dastanları. II cild. Bakı: 2005, Lider, 448 s.

Gunel Balakishiyeva

*Structural-semantic features of the toponym "Shirvan" in
Azerbaijani love sagas
Summary*

The semantics of toponyms in epics about heroism and love allows us to study epic monuments at the diachronic level and restore the ethnocultural thinking of our people. The role of folklore literature in the formation of the onomastic lexicon is great. Names are the main factor that shapes the history, national traditions, world view, and way of thinking of every nation. The article analyzes the toponym Shirvan, examines its etymology, and mentions the opinions of many researchers about the origin of the name.

Key words: saga, toponym, semantics, onomastics, oikonym

Гюнель Балакишиева

*Структурно-семантические особенности топонима
«Ширван» в азербайджанских любовных эпосах
Резюме*

Семантика топонимов в эпосах о героизме и любви позволяет изучить эпические памятники на диахроническом уровне и восстановить этнокультурное мышление нашего народа.

Велика роль фольклорной литературы в формировании ономастической лексики. Имена являются основным фактором, формирующим историю, национальные традиции, мировоззрение и образ мышления каждого народа. В статье анализируется топоним Ширван, рассматривается его этимология, а также этого топонима мнения многих исследователей о происхождении названия.

Ключевые слова: эпос, топоним, семантика, ономастика, ойконим.

Çара tövsiyə edən:

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəyçilər:

*professor Adil Babayev
fil.f.d. Zülfüyyə Əlibəyova*